

Irena Avsenik Nabergoj
Ljubljana

UDK 821.163.6.09-32 Cankar I.:
821.161.1.09-31 Dostojevski F. M.

ČLOVEK NA ROBU DRUŽBE: MOTIV ZLOČINA IN KAZNI PRI CANKARJU IN DOSTOJEVSKEM

Ivan Cankar v svoji družbenokritični prozi dunajske dobe, ki slika socialno dno, obravnava tudi motiv zločina, ki ga zagreši siromak. V treh črticah in novelah iz zbirke *Za križem* pripoveduje o siromaku, ki umori bogataša iz zavisti in maščevanja, misleč, da bo z umorom »nepotrebnega«, slabega človeka rešil življenje revnega človeka v stiski. Motiv umora »po vesti« v pomenu zločina brez krivde vsebuje tudi roman *Zločin in kazen* F. M. Dostojevskega. Prispevek s primerjalno tematsko-motivno analizo in sintezo razkriva tematska, motivna, idejna, psihološka, pa tudi nekatera strukturna stičišča v oblikovanju tega motiva pri obeh avtorjih.

Ivan Cankar, Fjodor Mihajlovič Dostojevski, teme, motivi, psihologija, socialno dno, zločin, kazen, vest, pravičnost, krivičnost, sočutje

From among the many themes of Cankar's Vienna period socio-critical prose that depicts the lowest social depths we shall address that of murder committed by one of the poor. In three sketches or novellas from the collection *Za križem*, Cankar tells of a poor man who kills a rich one out of envy and revenge, or out of the idea that by murdering a bad "unnecessary" person he will somehow save the life of another poor person. The theme of murder "through conscience" in the sense of a guiltless crime is also employed in Dostoyevsky's *Crime and Punishment*. Through detailed thematic and compositional analysis of these works we shall reveal the way that the two authors deal with the thematic, existential, psychological and formal aspects of these themes.

Ivan Cankar, Fyodor Dostoyevsky, theme, psychology, social depths, crime, punishment, conscience, justice, injustice, compassion

1 Uvod

V svoji kratki prozi dunajske dobe (1899–1909) Cankar velikokrat slika socialno dno in siromake revnega dunajskega delavskega predmestja Ottakringa, v katerem je skoraj enajst let bival pri siromašni družini Löffler. Pod vtisom siromašnega okolja v svojih delih pogosto piše o otrocih brez otroštva, o duševnih travmah nezakonskih otrok in njihovih mater, o razpadlih družinah, ki otrokom ne ponujajo varnosti, temveč jih nasprotno obremenijo z vsakovrstnim telesnim in duševnim nasiljem. Otroci nehote morajo biti priče prešuštvu, ali pa so žrtve pedofilije in lezbičnih odnosov. Kljub temu so pogosto postavljeni v vlogo skrbnikov svojih

staršev, ki so zaradi brezizhodne revščine padli v odvisnost od alkohola ali spolnosti. Cankarjeva dunajska dela večkrat slikajo tudi različne bolezni revščine in prostitucije ter tragično umiranje siromašnih otrok in odraslih. Večinoma umrejo zaradi bolezni, pri odraslih pa je vzrok smrti tudi samomor. Več dunajskih del Cankarjeve kratke proze pripoveduje, kako sestradani otrok zagreši tatvino – ukrade jabolko, košček kruha ipd., in kako mu nikoli ne uide prehuda kazen. V zavesti o notranjih in zunanjih krivicah, ki v trdosrčni in krivični družbi nikoli ne bodo poravnane, se v siromaku samodejno zbudi prvinski čut za pravičnost. Ko spozna, da v družbi, narejeni po meri bogatih, nikoli ne bo pravice, vzame to pravico v svoje roke in vzame človeku, ki ima preveč, da bi dal siromaku, ki umira v hudem pomanjkanju. Več Cankarjevih del govori, kako siromak v tej svoji zavesti »plemenitega cilja« ubije bogataša, čeprav se s tem obsodi na smrt.

Podobo revščine in psihološko poglobljene like siromakov, kot jih opisuje Cankar v svoji dunajski prozi, je mogoče primerjati z opisi revščine v *Zapiskih iz podtalja* F. M. Dostojevskega; lik Cankarjevega siromaka kovača Damjana, ki zagreši umor iz »plemenitih nagibov«, tako rekoč »po svoji vesti«, pa je z idejnega, eksistencialnega in psihološkega vidika mogoče primerjati z likom Raskolnikova v romanu F. M. Dostojevskega *Zločin in kazen*. Vzorednice med Cankarjem in Dostojevskim se kažejo tudi v kritiki trdosrčne družbe, ki dopušča delo otrok po tovarnah in jih tako ali drugače zlorablja, ter v percepciji vloge vesti in moralnih vprašanj.

Podobnost ideje paradoksnega motiva »umora po vesti« ter drugih motivov, ki se gibljejo v območju tematike človekovega trpljenja, zločina, kazni, vesti, pravičnosti in krivičnosti, nakazuje na možnost vplivanja Dostojevskega na Cankarja. Iz korespondence izvemo, da je Ivan Cankar za Dostojevskega vedel že pred svojim prvim odhodom na Dunaj leta 1886, in da je njegovo delo *Zločin in kazen* bral že med svojim prvim bivanjem na Dunaju. Takrat je svojemu bratrancu Izidorju Cankarju dejal, da ga je Dostojevski »omamil do pijanosti«. (Pirjevec 1964: 94, Kreft 1969: 15.) Cankar je Dostojevskega v pismih še večkrat omenjal. Tako je na primer Franu Govekarju v pismu iz začetka februarja 1897 pisal, da ves tiči »v dekadentih in v ruski psihologiji« (Cankar 1970c: 130), o velikem ruskem pisatelju pa je pisal tudi še leta 1906 v dveh pismih Izidorju Cankarju. V pismu z dne 13. avgusta 1906 je Izidorja opozoril na *Idiota*, *Brate Karamazove* in *Bese*, Dostojevskega pa je skupaj z Gogoljem, Tolstojem, Homerjem in Shakespearom imenoval celo preroki (Cankar 1975: 167, 168, 171). Kljub očitnim vzporednicam med Cankarjem in Dostojevskim se bolj kot morebitni neposredni vplivi kažejo ontološki razlogi za oblikovanje podobne tematike ter sorodnih rešitev eksistencialnih in moralnih dilem.¹ Oba avtorja imata posluh za ponižane in razžaljene ljudi, ki ga še izostril stik s hudo revščino – Dostojevskega prizadene stik s siromaštvom

¹ Bratko Kreft (1969: 18) meni, da o kakšnem neposrednem vplivu Dostojevskega na Cankarja ni mogoče govoriti. Dostojevski naj bi bil Cankarju le spodbuda in vzor na njegovi lastni poti.

revnih petrograjskih okolij in Sibirije, Cankarja pa revščina revnega dunajskega predmestja, ki ga spominja na silno revščino njegove družine. Tako je Cankar večino svojih zgodb o siromakih zapisal med svojim bivanjem v Ottakringu, kjer se je skoraj enajst let vsakodnevno srečeval z najrevnejšimi ljudmi in njihovimi življenjskimi tragedijami. Pri Dostojevskem je našel podoben lik človeka z velikim duhom, ki je »v nekakšnem apriornem spopadu z okoljem in življenjem ter nepreklicno obsojen na propad, da s svojo smrtjo protestira proti krivicam družbe in življenja« (Pirjevec 1964: 94–95). Pri Dostojevskem, pa tudi pri Gogolju je našel spodbudo za podrobno psihološko analizo takšnega človeka, še posebej, kadar je pisal v prvi osebi oziroma svojega junaka predstavljal v samoizpovedi, v obliki notranjega monologa.² Pri tem se Cankar ni sramoval izražanja junakove čustvenosti, kar je bilo značilno tudi za mladostne povesti Dostojevskega *Bedni ljudje*, *Bele noči*, ali pa *Mladi junak*. Z »realizmom notranjega vida« je bil Dostojevski za Cankarja spodbuda in vzor na njegovi umetniški poti.³

2 Socialno dno pri Cankarju in Dostojevskem

Življenjske zgodbe siromašnih ljudi, ki jih revščina usodno spremeni in vpliva na njihovo prevrednotenje vrednot, Cankar slika v bolj ali manj vseh svojih dunajskih delih. Podobno kot Dostojevski tudi Cankar zanemarija opisovanje stvarnosti in v ospredje postavlja človekovo duševnost, njegova protislovna ali celo patološka duševna stanja. Njegovi opisi socialnega dna in siromakov presegajo okvire realistično-naturalističnega prikazovanja družbene resničnosti, saj pisatelj na ozadju psiholoških problemov vselej obravnava socialna, moralna in religiozna vprašanja. V ospredju njegovih spraševanj so nasprotja med moralnimi normami in amoralnostjo, dobrim in zlim, krščanstvom in ateizmom ter problemi nihilizma. Tako življenjske zgodbe siromakov pogosto postajajo prispodobne za krivično družbo. Čeprav vsebujejo več epskih prvin kot Cankarjeve moderne črtice, ki jih določa večja liričnost, pa vselej izražajo tudi pisateljevo osebno prizadetost in sočutje do siromakov. O tem pisatelj med drugim priča v svojem besedilu *Kako sem postal socialist*:

Živel sem takrat v šestnajstem okraju dunajskem, ki je ves podoben eni sami ogromni delavnici. Ta okraj je [...] dom uboštva in jetike. Tam sem gledal dan za dnem stvari,

² Klasičen primer notranjega monologa je povest *Krotka* F. M. Dostojevskega, notranji monolog pa vsebujejo tudi številna Cankarjeva dela (npr. Damjanov monolog v noveli *Kovač Damjan*, Jakobov monolog v črtici *Jakobovo hudodelstvo* idr.). Pri Dostojevskem in Cankarju zasledimo že nekatere prvine ekspresionizma, pa tudi camusovskega ali sartrovskega eksistencializma (motiv samomora v Cankarjevem romanu *Tujci* idr.). Kot pravi Kreft (1969: 15), sta se tako Camus kot tudi Sartre učila pri Dostojevskem.

³ Prim. Kreft 1969: 18. – Cankar je po letu 1895 in še posebej po prihodu na Dunaj svoje mladostne črtice in novele, pisane skladno s tradicionalnimi obrazci, začel spreminjati glede na pobude evropskih avtorjev kratke proze iz obdobja fin de siècle: Dostojevskega, Gogolja, Tolstoja, Maupassanta, Zolaja, Poea, Altenberga, Jacobsena idr. Vplivi se kažejo bodisi neposredno bodisi v vzporednosti enakih motivnih in tematskih zasnov ali formalnih teženj (Kos 2001: 248).

ki bi morale tudi duševno plitkega in v srcu revnega človeka siliti k premišljevanju. Krivičnost družabnega »reda« se je kar na cesti razkazovala in razmahovala v vsi svoji brezsrarni goloti. Pozimi, v mrazu in snegu, so metali na ulico družine brezposelnih delavcev in »samosvojih«, stradajočih malih obrtnikov. Videl sem človeka, ki je bil brez zavesti obležal na tlaku; mislili so, da je žganja pijan; ko so poklicali rešilni voz, je zdravnik dognal, da se razcapani jetičnik ni bil zgrudil vsled pijanosti, temveč vsled gladú. Ali še na cesto mi ni bilo treba stopiti, če sem hotel gledati bedo in skrb in krivico. Stanoval sem pri šivilji, ki je izdelovala kravate za moške; delala ni le sama, vpreženi so bili tudi njeni otroci, koj ko so prišli iz šole pa vse do noči. (Cankar 1976: 118–119.)

Socialno dno opisuje Cankar v vseh literarnih vrstah ali zvrsteh svoje dunajske dobe: na primer v zbirkah kratke proze *Knjiga za lahkomišelné ljudi* (1901) in *Za križem* (1909), v romanih *Tujci* (1901), *Nina* (1906) in *Novo življenje* (1909), v dramah *Jakob Ruda*, *Kralj na Betajnovi* idr. Že v svojem prvem romanu *Tujci* upodobi mračno sliko ljudi, ki životarijo v predmestni revščini, delavcev brez dela, ki preklinjajo po žganjarnicah; ponižanih, zavrženih, od uboštva in zavisti posurovelih ljudi, ki tavajo okoli kot lačne živali. Na eni strani slika njihovo bolešno hrepenenje po izhodu iz obupnega življenjskega položaja, na drugi strani pa že obup. Snovno ozadje socialne revščine je primerno za opise eksistencialnih in idejnih dilem glavnih pripovednih oseb z vsemi njihovimi notranjimi protislovji. Tako v romanu *Tujci* siromašni umetnik, ki na tujem živi v največji revščini, pred samomorom izpoveduje

strah, [...] da bi begal po svetlih, prašnih, zadehlih ulicah in iskal kruha, in prihajal domov in hodil po ateljeju in poslušal, ko bi drdral šivalni stroj in bi škripale škarje v odmerjenih presledkih ... in bi bežal in iskal kruha ... in bi delal ostudna dela, brez sanj, brez hrepenenja ... po tujih delavnicah hlapčevska dela ... in grde skrbi bi iztezale skozi okno koščene roke in bi trkale na duri in odpirale polagoma in prihajale ... (Cankar 1970b: 141).

Tudi v *Tretji noči* romana *Nina* (1906) Cankar opisuje revščino dunajskega predmestja in ob umirajočem revnem dekletu premišlja o socialni krivičnosti. V jetičnem okolju siromakov na vsakem koraku občuti »sovraštvo, boleost in odurno človeško zlobo«, sliši hrupno govorjenje, prepir, tepež in smeh. Po njegovem revščina človeka žali, boli in ponižuje, predmestne ulice pa tudi v njegovih očeh postajajo »mračnejše od samega pekla«.

V vseh življenjskih zgodbah siromakov Cankar psihološko in slogovno mojstrsko izriše človeške značaje in njihovo duševno dogajanje v skrajnih življenjskih položajih. V vsakem človeku išče dušo, tudi v zločincu.⁴ Pri tem ne opravičuje zločina, temveč poudarja potrebo vsakega človeka, da bi družba priznala njegovo osebnost in njegovo človeško dostojanstvo.

⁴Že Anton Aškerc je v zagovoru Cankarja pred javnostjo ob spornem ciklu *Dunajski večeri* zapisal, da naj bi Cankar tako kot Dostojevski »iskal med največjimi hudodelniki tistih isker, ki jih v teh bitjih pregreha ni mogla ugasniti« (Bernik 1967: 280).

Prizadet odziv na revščino, zanemarjanje zunanjega dogajanja in poudarjanje človekove duševnosti – ne v smislu pozitivistične psihološke opisnosti, temveč v obliki psihološke analize podzavesti – vse to je značilno tudi za dela F. M. Dostojevskega. Snovi in teme revščine in krivične družbe so v delih Dostojevskega podlaga, na kateri razgrinja probleme nihilizma ter vprašanja razmerja med dobrim in zlim, med moralnimi normami in amoralnostjo. Tako na primer v njegovih *Zapiskih iz podtalja* pripovedni junak pove, da prikrajšani, otroško zaupljivi siromak težko čuti nežnost do resnic in idealov. Oboje ga namreč nenehno ponižuje, bodisi v obliki naravnih zakonov bodisi visokih nauk o nramnosti. Spet v drugem delu vélikega ruskega pisatelja, romanu *Zločin in kazen*, pa upokojeni uradnik Marmeladov Raskolnikovu pravi, da je revščina največja sramota, ki lahko doleti človeka. Oropa ga namreč temeljnega dostojanstva in povzroči, da se je v revščini sam prvi pripravljen ponižati. V pomanjkanju človek še lahko ohrani plemenitost prirojenih čustev, v revščini nikdar in nihče. Kakor zapiše: »Zaradi revščine te niti ne odganjajo s palico, ampak te z metlo pometajo iz človeške družbe, da bi bilo tembolj poniževalno ...« (Dostojevski 1997: 17.)

Dostojevski je prvi, ki psihološko poglobljeno razgali tragično stran v siromaku. Tragika je v stiski človeka, ki hrepeni po idealu – ideal je pri Dostojevskem vedno Kristus –, pa ne more verovati, in v njegovem spoznanju o svoji majhnosti, malenkostnosti, celo smešnosti v spopadu z resničnostjo (Skaza 1995: 161). O tem Dostojevski dne 22. marca 1875 v osnutku za predgovor k romanu *Mladenič* med drugim zapiše:

Ponosen sem na to, da sem prvi opisal človeka ruske večine (to je »podtalnega človeka«, op. Aleksandra Skaze) in da sem prvi razgalil njegovo pokvarjeno in tragično stran. Tragičnost je v zavesti popačenosti. Od Silvija prek Junaka našega časa do kneza Bolkonskega so ti junaki samo predstavniki samoljubnosti, ki je »grda«, »slabo so vzgojeni«, lahko pa se poboljšajo, saj so na voljo lepi zgledi (Saks v Polinki Saks, tudi Nemeč v Oblomovu, Pjer Bezuhov, zakupnik v Mrtvih dušah). To je bilo zato, ker so bili samo izraz drobnjakarske samovšečnosti. Samo jaz sem prikazal tragičnost podtalja, ki je v trpljenju, v samokaznovanju, v spoznanju boljšega in v nemožnosti, da to dosežeš, in kar je poglavitno, v trdnem prepričanju teh nesrečnikov, da so takšni vsi in da je nemara brez pomena, da bi se poboljšali. Kaj lahko ponuja oporo tistim, ki se poboljšajo? Plačilo? Vera? Plačilo – od koga neki, vera – v koga le? Od tod je samo še korak, in že si v skrajnem razvratu, v zločinu (umoru). Skrivnost. [...] Izvor podtalja – uničenje vere v obča pravila. »Nič ni svetega.« (Skaza 1995: 159–160.)

Podoba siromašnega, duševno razdvojenega človeka, ki ga Dostojevski pozneje prikazuje tudi z liki Raskolnikova in Svidrigajlova v romanu *Zločin in kazen* (1866), Rogožina in Ippolita v romanu *Idiot* (1868), Stavrogina v romanu *Besi* (1870) in Versilova v romanu *Mladenič* (1875), ima tako poleg eksistencialne in moralne tudi močno religiozno-metafizično razsežnost.

3 Motiv zločina brez krivde pri Cankarju in Dostojevskem

Tako Cankar kot tudi Dostojevski slikata lik razdvojene osebnosti, polne notranjih protislovij. Ta se še posebej zaostrijo, ko je človek v skrajnem bivanjskem položaju. Siromak se takrat pogosto spopada z nekakšnim iracionalnim samoponosom in mukami, kako bi sprejel in osmisлил svoje bedno življenje, o katerem ve, da je že vnaprej »obsojeno«. Ta duševni razkol v njem povzroča patološka stanja in v njem izzove nepričakovana, iracionalna dejanja. Potegne ga v vakuum blaznosti in za seboj povleče splet dogodkov, ki jih ne more več obvladati. Ko se prepusti vrtincu življenja »onkraj morale«, »onkraj dobrega in zlega«, po načelu »vse je dovoljeno«, se pravzaprav preda bolezenskemu stanju vsega človeštva, pred katerim je prej kljub siromaštvu ohranjal nekakšno duhovno vzvišenost. V takšnem abnormalnem duševnem stanju je sposoben zagrešiti celo umor, in to brez občutkov ali zavesti krivde in očitkov vesti. Ti v njem navadno nastopijo pozneje, ko se duševna napetost po umoru sprosti.

Izraz »prelivanje krvi po vesti« v pomenu zločina brez krivde prvi uporabi Dostojevski v romanu *Zločin in kazen*. V tem romanu Raskolnikov v svojem članku dovoljuje prelivanje krvi »po vesti« in to utemeljuje z dejstvom, da gre le za pomoč nedolžnim žrtvam krivične družbe. Njegov nekdanji študijski kolega, revni Razumihin, pa se nad njegovo idejo zgrozi in mu pravi:

Seveda imaš prav, ko praviš, da ni to nič novega in je podobno vsemu, kar smo že tisočkrat brali in slišali; povsem izvorno v vsem tem – in na mojo grozo povsem tvoje – pa je to, da [...] dovoljuješ kri *po vesti* in, oprosti, celo s takšnim fanatizmom [...] to, da dopuščaš prelivanje krvi *po vesti*, je po mojem strašnejše od uradno, zakonsko dovoljenega preliivanja krvi. (Dostojevski 1997: 262.)

Raskolnikov v svojem članku razlikuje med navadnim človekom, ki mora živeti v pokorščini, in nenavadnim človekom, ki »si sam podeli pravico, da dovoli svoji vesti prestopiti [...] take in drugačne ovire, in to zgolj v primeru, če tako zahteva uresničitev njegove ideje [...] Če [...] mora tak človek za svojo idejo nič manj kot prestopiti truplo ali kri, si po mojem mnenju lahko globoko v sebi in po svoji vesti dovoli prestopiti kri – seveda glede na idejo in njene razsežnosti.« (Dostojevski 1997: 262.)

Za prelivanje krvi »po vesti«, navadno zaradi zaščite nekoga drugega, še šibkejšega človeka, se tako pri Cankarju kot pri Dostojevskem vedno odloči siromak, ki je po naravi skrajno občutljiv. Medtem ko Cankarjev kralj na Betajnovi ubija iz sebičnega častihlepja, da se znebi »ovir« na poti svojega družbenega vzpona, pa kovač iz novele *Kovač Damjan* zagreši umor zato, da bi rešil drugega siromaka v stiski.⁵ Bogati posestnik z Betajnovce postane prek zločinov najvplivnejši človek v svojem okolju, siromašni kovač Damjan pa je zaradi umora obsojen na smrt.

Primerjava med liki Cankarjeve novele *Kovač Damjan* in romane *Zločin in kazen* F. M. Dostojevskega pokaže, da oba glavna junaka izhajata iz družbenega dna. Po značaju sta nekam prevzetna in odljudna; na druge ljudi gledata zviška,

kakor da jih prekašata v razvitosti in nazorih. Revščina ju nenehno ponižuje in žali, stopnjuje njuno notranjo razdvojenost in ju vodi v neznosen bivanjski položaj. V upadu volje in razsodnosti ju splet usodnih naključij končno privede do tega, da umorita bogataša. Pri tem se zdi, da se celo vest v nasprotju s pričakovanji ne potegne več za dobro, temveč za zlo. Umor »po vesti« zagrešita v prepričanju, da z zločinom uveljavljata pravico v krivični družbi. Čeprav se motiv zločina brez krivde pri Cankarju pojavi v obliki novele, pri Dostojevskem pa v obliki romana in se deli v celoti vsebinsko razlikujeta, pa se prav v tem motivu jasno kažejo tesna eksistenencialna in idejno-psihološka stičišča med avtorjema.

V okvirni pripovedi Cankarjeve novele *Kovač Damjan* prvoosebni pripovedovalec pove, da je ta zgodba še bolj boleča kot druge podobne zgodbe, ker so druge kljub trpkosti vsaj logične. Vsebina pripoveduje, kako mladi kovač Damjan umori neznanega bogataša, da bi z njegovim denarjem rešil očeta svoje zaročenke pred zaporom. Ta je namreč v hudi stiski in pomanjkanju nekje ukradel tristo srebrnikov, potem ko je po zaprtju tovarne ostal na cesti. Ko Damjan vidi, kako njegova zaročenka zaradi svojega očeta trpi, se odloči, da bo njeno breme, kot pove z bibličnimi besedami, »preložil na svoje rame«. Toda kmalu spozna, kako usodna je njegova odločitev: »[...] na smrt sem se bil obsodil! Ampak obsodba je bila sklenjena in podpisana po pravici: pred ljudmi sem kriv – ne pred njo in ne pred Bogom.« (Cankar 1974: 312.)

Damjan umor zagreši v prepričanju, da samo sledi tistemu, »kar mora storiti«, in da bi bila vsaka drugačna odločitev »greh nad (njegovo) ljubeznijo«. Slikanje usodnih naključij in duševnega dogajanja v Damjanu se v noveli enakomerno stopnjuje od začetka vse do zaostritve proti koncu novele, ko ta doseže dramatični vrh – opis njegove največje agonije, vse do samega zločina. Na tem mestu izvemo, kako je Damjan nekega večera, ko je zanj napočil »sodni dan«, blodil po ulici, ter »... čutil [...] pač globoko, da čaka v daljavi teman večer, kakor brezno, in da mora naravnost tja, da nobene druge poti ni. Toda obšla ga je čudna lahkomiselnost, ki mu je bila prej popolnoma neznan in ki je samo poslednji božji dar obsojencu. [...] Zdaj je čas ... Zdaj se je treba napraviti ... da ne zamudim ...« (Cankar 1974: 309). Ko je v gostilni popil »tretjo steklenico«, je na ulici planil nad neznanega suhljatega in plahega gosposkega človeka, ga prijel za suknjo na prsah in mu šepetal izza stisnjenih zob. Ko je spoznal, da mu ta ne bo posodil denarja, ga je s težko pestjo udaril po čelu. Človek v črni suknji je le še vzkriknil, Damjana pa je obstopila črna

⁵ Kot ugotavlja Gregor Kocijan (1996: 128–129), je novela *Kovač Damjan* z nekaj nad 8000 besedami, 15 poglavji (prvo in zadnje sta okvirni del oz. epilog) s po 500–600 besedami »močno na meji kratkoproznosti«. Cankar jo je imenoval novela, kar je bilo zanj redkost; po Kocijanovem mnenju je s tem izrazil svojo predstavo o novelski obliki kratke pripovedi: gre za okvirno pripoved in značilno cankarjansko epsko vloženo pripoved – »z dogajanjem, razvidnima središčnima osebama (Damjanom in Štefko), zgodbeno zaokroženostjo, ki ima izoblikovan zapletni in razpletni del, peripetijo in tragičen konec. V začetnem delu okvirne pripovedi je Cankar nakazal idejno usmerjenost pripovedi (problematika človeškega trpljenja in krivičnosti), v zadnjem delu okvira pa je nastopil kot »bojevnik za socialno pravičnost«.

gruča; vrgli so ga na tla in ga uklenili. Na sodišču je Damjan stal kakor odmaknjen od življenja in ljudi:

Stal je tam Damjan, močan in velik, stal je tam hudodelec. S temnimi obrazi so gledali nanj: glejte razbojnika! On pa je bil kakor uklenjen, ni govoril, tudi klel ni in celo ne jokal.

»Čemu si storil?«

Damjan je molčal. Bog vedi, kaj je bilo v njegovih mislih; v daljno daljavo so gledale njegove oči.

Tri dni so ga izpraševali; tri dni je bil med sodniki in sovražniki.

»Čemu si storil?«

Damjan pa je molčal do sodbe in je povsili glavo, ko je slišal strašno besedo ...

En sam obraz je bil izmed vseh, droban in bel, poln bridkosti in poln ljubezni, ki se je svetil kakor božji smehljaj do njegovih oči. In Damjan ga je videl. (Cankar 1974: 313.)

Cankar v noveli izrecno ne pove, kakšna sodba je doletela Damjana, toda bralec slutiti, da je bil obsojen na smrt. To domnevo ponuja Damjanova prejšnja slutnja o skorajšnji smrti, pa tudi pisateljevo vzporejanje Damjanove zgodbe s Kristusovim trpljenjem in smrtjo, kot se kaže v svtopisemskih podobah. Na to kaže tudi primerjava z drugimi deli, v katerih Cankar za morilca skoraj vselej uporablja izraz hudodelec. V sklepnem okvirnem delu novele prvoosebni pripovedovalec pove, da je Damjanovo zgodbo povedal svojemu prijatelju, ta pa ga je vprašal:

»Počemu ... počemu si mi povedal to zgodbo? V drugih tvojih, tako bridkostnih in težkih, je bila vsaj ravnocestna logika – zapisal si prvo besedo, pa zadnja ni mogla biti drugačna! Ampak ... zdaj si mi pokazal dvoje lepih ljudi, življenja vrednih; pa zamahneš dvakrat, dvoje naključij pozoveš in obadva se zgrudita v črno smrt!« Tudi meni je bilo hudo pri srcu, ko je tako govoril. (Cankar 1974: 314.)

Pisatelj Damjanovo žrtev in smrt primerja s Kristusom, ki je nase vzel trpljenje ljudi in šel v smrt, da bi jim prinesel odrešenje. Toda čeprav Damjan zločin stori zaradi plemenitega namena, ki ga v njem izzove ljubezen do zaročenke, pa zločin ostaja zločin in se ne more primerjati s Kristusovim trpljenjem in smrtjo nedolžnega. Tako uporaba bibličnega besedišča, ki jo Cankar polaga v usta Damjanu, ko ta naklepa umor, deluje groteskno. Cankar hoče s primerjavo Damjana s Kristusom pokazati, da se je tudi Damjan žrtvoval in kot Kristus na križu celo umrl, da bi odrešil starega siromaka in njegovo hčer. Kljub ideji »plemenite žrtve« pa je Damjan vendarle zagrešil umor, kar je povsem v nasprotju s Kristusovim naukom.⁶

Podoben lik siromašnega človeka, ki postane zločinec, opisuje Dostojevski z osebnostjo Raskolnikova. Ta umori hudobno staro oderuhinjo, da bi jo okradel. S

⁶Gregor Kocijan (1996: 129–130) poudarja, da je ta Cankarjeva novela pomensko večplastna in da socialno-motivni videz v njej deluje s svojim simbolnim pomenom. Tako kompozicijsko kot tudi pomensko so nekaj posebnega konci posameznih poglavij; končajo se »z vidno poantiranim stavkom, ki povzema bodisi čustveno prizadetost, ozračje, razpoloženje ali neizpodbitno družbeno dejstvo.«

tem hoče preprečiti, da bi se njegova siromašna sestra poročila z bogatim in nemoralnim Lužinom, ki ga ne ljubi. Raskolnikov ne mara njene žrtve, zato se odloči za umor. Dopoveduje si, da s tem nikomur ne bo škodil, saj za hudobno starko nihče ne bo žaloval.⁷ Cel splet podobnih naključij, ki se vrstijo, kot da bi jih risala usoda, ga končno privede do umora. Ob vsem tem občuti, da sploh ne more več razmišljati, »da nima več svobodnega razuma ne volje in da je naenkrat vse dokončno odločeno« (Dostojevski 1997: 64). Ko pride na starkin dom, začuti, da izgublja glavo in da ga je strah, »da bi menda kar zbežal od nje, če bi tako molče strmela vanj še kake pol minute« (Dostojevski 1997: 79). Umor zagreši v duševni agoniji:

Odpel je površnik in potegnil sekiro iz zanke [...] Roke je imel strašansko šibke; dobro je čutil, kako mu z vsakim trenutkom bolj slabijo in drevenijo. Bal se je, da bo izpustil sekiro in mu bo padla na tla ... Nenadoma pa je bilo, kakor da se mu je zvrtilo v glavi. [...] Zdaj ni več smel izgubiti niti trenutka. Sekiro je do kraja potegnil ven, jo oberoč zavihtel, komaj se zavedajoč samega sebe, in jo skoraj brez napora, skoraj samodejno, spustil s hrbitščem starki na glavo. Bilo je, kakor da nima pri tem nobene moči. Toda brž ko je spustil sekiro, se je v njem porodila moč. (Dostojevski 1997: 81.)

Toda medtem ko Cankarjev kovač Damjan pred skoraj takojšnjo smrtno obsodbo ne izraža občutij krivde ali kesanja, Dostojevski obširno in psihološko poglobljeno opisuje duševnost Raskolnikova po umoru – v njej se mešajo nekakšna raztresenost, občutja nenehnega pregona, strahu ter osamljenosti in odtujenosti, vse do končne pomiritve v mistični krščanski duhovnosti.

Manj izrazite različice motiva zločina, ki ga zagreši siromak, tokrat ne več iz »plemenitih nagibov«, pač pa iz maščevanja ali obrambe, vsebuje več Cankarjevih črtic ali novel njegove dunajske dobe. V črtici *Zdenko Petersilka* iz zbirke *Za križem*, ki nastane leta 1906, umora ne zagreši odrasla oseba, temveč otrok. V tej pripovedi Zdenko, revni deček krhke postave, ubije vaškega paglavca, ki po nesreči povzroči smrt njegovega pijanega očeta, potem ko se prej iz njega norčuje in ga žali pred gručo vaških paglavcev. Ko desetletni Zdenko vidi, kako vaški paglavec med zasmehovanjem sune njegovega očeta, da udari ob kamen in izkrvavi, tega fanta mirno in hladnokrvno ubije s kamnom, kot poroča Cankar:

Slaboten, bledikast fant z velikimi črnimi očmi je stal ob njem, kakor da je bil vzrasel iz zemlje. Sklonjen je stal, gledal je naokoli, iskal je in štel. [...]
»Ti si storil!« je izpregovoril Zdenko zelo tiho, skoro šepetaje.
»Jaz sem storil!« se je zasmejal paglavec Zdenku naravnost v obraz.

⁷ Takšno filozofijo Dostojevski v romanu *Zločin in kazen* (1997: 68–69) pojasni z besedami mladega študenta, ki v zanikrni gostilni zagovarja umor »jetične, neumne in hudobne staruhe« pred nekim častnikom. Po njegovem je umor te oduševne starke, katere življenje ni vredno več kakor življenje uši ali ščurka, upravičen. Z njenim denarjem bi namreč lahko rešili mnogo mladih moči, ki zastonj propadajo brez podpore.

Zdenko ni odgovoril; sklonil se je nizko, fant je zakričal in se je zgrudil. Kri se je prelila na kamen.

Tako mirno in umerjeno, kakor je šel, se je vrnil Zdenko.⁸ (Cankar 1974: 242.)

Podoben motiv maščevanja majhnega otroka, da bi ubranil čast svojega očeta, najdemo tudi pri Dostojevskem, v romanu *Bratje Karamazovi*. Mali deček Iljuša vidi, kako Dmitrij Fjodorovič podivja in vleče njegovega očeta za bradico pred gručo šolarjev, ki gredo kakor nalašč v tistem trenutku iz šole. Takrat Iljuša skoči pred Dmitrija in ga prosi za odpuščanje. Ker s svojimi prošnjami nič ne doseže, se čez nekaj dni maščuje Dmitrijevem bratu Aljoši, tako da mu v glavo vrže kamen in ga ugrizne v palec.

Motiv nepričakovanega zločina vsebuje tudi Cankarjeva črtica *Jakobovo hudodelstvo*. Ko jetični krojač Jakob v krčmi opazi, kako neki bogataš razmetava svoj denar, ga to povsem raztogoti. Ko vidi, da ta človek kot za šalo od prodajalke cvetja kupi cvet, vreden cel goldinar, nato pa rožo vrže prek dvorane pred mlado črno dekle v beli bluzi, Jakob besno plane nad »plešastega, rumenega gospoda«. Nanj kriči kot na najhujšega hudodelca in ga zadavi, kakor piše Cankar:

»Hudodelec! Hudodelec!« je zakričal Jakob in je planil.

»Hudodelec!«

V tistem trenutku je stal poleg rumenega gospoda, stisnil ga je za vrat z obema koščenicama rokama, tako da je gospod belo pogledal in je omahnil.

»Hudodelec! Ali veš, kaj je to? Ali veš, kaj je en goldinar?«

Zapenila so se rumenemu gospodu ustna, zasinela so mu lica. Gosposki prijatelj Jakobov je trepetal, oziral se je, skrnil se je ter je pobegnil. Nato pa so prišli, pa so vklениli pijanega hudodelca in so ga gnali; s palicami in sončniki so bili po kuštravi glavi, po upognjenih plečih [...] To je bilo Jakobovo hudodelstvo. (Cankar 1974: 282.)

Jakob zagreši umor v popolnem brezumju, v stanju, ko ga zaradi revščine preplavljajo samomorilne misli. Prepričan je, da o samomoru ne bi razmišljal, če bi imel v žepu vsaj goldinar, saj bi bilo dovolj za večerjo, tudi še naslednji dan za kosilo – »in kaj se med večerjo in med kosilom še vse lahko pripeti!« (Cankar 1974, 279.)

V poznejšem delu s podobnim motivom, črtici *Krivica* (druga obdelava, 1909), se Cankar odloči za drugačen razplet. Pripoved govori o tem, kako je stanodajalec na sam božični večer, ko je še Bog sam imel »krov in jasli«, pognal krojača Krepelco in njegovo družino iz stanovanja, ker zaradi bolezni že več mesecev niso

⁸Prim. F. M. Dostojevski, *Bratje Karamazovi*, 1. zvezek, 1968, 245 in sl. – Cankar z Zdenkovim zločinom »po vesti« oblikuje lik človeka, ki popolnoma hladnokrvno stori zločin, da zadosti pravici. Z njim ustvari lik upornika proti krivični družbi, ki ga pozneje dokončno oblikuje v liku žurnalista Ščuke v drami *Za narodov blagor*. Gregor Kocijan (1996: 117) meni, da je Cankar v pripovedih *Zdenko Petersilka* in *Pavličkova krona* želel poudariti človeško krutost in socialno krivičnost; dogajanje, zgodba in razvidno označeni ljudje so mu bili potrebni, da bi bolj neposredno in prepričljivo deloval na bralca in ga prepričal o socialni krivičnosti.

mogli plačati najemnine. Krojač se sprva odloči, da bo lastnika stanovanja ubil, čeprav ve, da bo nato obsojen na smrt ali na dosmrtno ječo. Končno si premisli, saj spozna, da s tem ne bo ničesar spremenil. Ko namreč v krčmi bere časopis, vidi, da je tudi drugod v svetu polno krivice in da je njegova bridkost »le ena solza v tem strašnem morju ... Morje se preliva brez konca in brez mej – solza pa se je spuntala!« (Cankar 1973b: 152.) V nasprotju z devet tisoč ljudmi, ki so brez prebite pare, ima on vendarle v žepu eno krono. Ta krona je v črtici uporabljena kot simbol njegovega upanja, da Bog vendarle še lahko napravi čudež in ga reši.

V delih, ki slikajo socialno dno in zločin brez krivde, tako pri Cankarju kot pri Dostojevskem odkrivamo tudi izpovedne prvine. Te se kažejo predvsem v psiholoških opisih doživljanja prikrajšanega človeka. Pri Cankarju je izpovednost narekovala pisateljeva osebna bivanjska izkušnja velike revščine, ki ga je zaznamovala že v najzgodnejšem otroštvu in se ga je držala vse življenje. Seveda se Cankar ni poistovetil s kovačem Damjanom in njegovim zločinom, vendar pa njegova dela kažejo, da je hudodelca zaradi njegove moči, uporništvu in obrambe osebne svobode občudoval ter ga postavljaj nad lažne dobrotnike in farizeje.

Podobno kot Dostojevski v *Zapiskih iz podtalja* je tudi Cankar v več kratkih pripovedih iz dunajske dobe oblikoval psihološko sliko »majhnega«, revnega človeka, ki se čuti nepomembnega, nepotrebne in odvečnega ter občuduje hudodelca, ki si upa kršiti vse družbene norme v uveljavljanju svoje volje. Tako na primer prvoosebni pripovedovalec v *Drugi noči* Cankarjevega romana *Nina* pravi, da je že kot desetleten deček raje imel hudodelca, ki se je posmehoval življenju in kršil družbene norme, kakor »bogoljubnega soseda«, ki je trpno vlekkel svojo butaro trpljenja »po gladki cesti med smradljivo množico« in jo bo vlekkel do konca svojih dni. Podobno misel je Cankar izražal še v več drugih delih, na primer v povesti *Smrt in pogreb Jakoba Nesreče*, v črtici *Hudodelec*, noveli *Mrovec in njegova slava*, v romanu *Novo življenje* in drugih. V črtici *Hudodelec* iz leta 1901 je celo trdil, da družba zločinskega človeka ne kaznuje zaradi njegovega hudodelstva, temveč zato, ker se boji njegove moči. V povesti *Smrt in pogreb Jakoba Nesreče* se Jakob odloči, da bo postal tat in hudodelec, ker bo tako neizogibno trpljenje prenašal laže, če ga bo zaslužil. Prav zato, ker se hudodelec požvižga na vse zakone, ki jih povprečni človek vendarle upošteva, in tako ostaja notranje svoboden, ga Cankar poveleča in postavi nad lažne dobrotnike in farizeje.

4 Problematika človekove vesti pri Cankarju in Dostojevskem

Motiv zločina brez krivde se pri Cankarju in Dostojevskem neločljivo povezuje s problematiko človekove vesti ter s temami krivde, kazni in očiščenja. Cankar je bil prvi slovenski pisatelj, ki je v svojih delih posvečal veliko pozornosti človekovi vesti in različnim, tudi nepričakovanim oblikam njenega delovanja.⁹ Tako se v

⁹Cankar se je v tematiki greha, krivde, kazni, vesti in očiščenja navezoval na Gogolja, Tolstoja in Dostojevskega, pa tudi na Sveto pismo. V *Skodelici kave* je na primer podobo vesti povzel po novozavezni misli iz Rim 2,14 in sl. Ta govori, da o tem, kaj je krivica, lahko sodi le naša vest in ne predpisan zakonik.

motiv umora »po vesti« v noveli *Kovač Damjan* siromakova vest v usodnem trenutku nepričakovano potegne za slabo, v Cankarjevi povesti *Sosed Luka* pa siromak celo prizna umor, ki ga ni zagrešil. Vest, ki ne gleda samo človekovih dejanj, temveč pozna tudi njegove skrite misli, ga namreč utrdi v zmotnem prepričanju o krivdi, ker je o umoru *razmišljal*. Podoben psihološki lik človeka najdemo tudi v *Zločinu in kazni*. V romanu Porfirij Petrovič Raskolnikovu pove za primer človeka, ki se je obtožil namesto drugega, ker je bil nenamerno delno vzrok umora; ko je izvedel, da je on dal morilcem povod, je postal zagrenjen in otopel, dobil je halucinacije in sam sebi začel verjeti, da je prav on morilec!¹⁰ Podobno misel je izrekel Dostojevski v *Zapiskih iz podtalja*, ko je med drugim dejal: »[...] zelo dobro mi je znano, kako si je včasih mogoče iz same častiželjnosti naprtiti cela hudodelstva, in celo zelo dobro vem, kakšna je lahko taka častihlepnost.« (Dostojevski 1995: 45.)

Sklep

V Cankarjevi kratki družbenokritični prozi dunajske dobe se začetno hrepenenje siromaka spreminja v več smeri: v obup nad življenjem, nad samim seboj in nad večnostjo. Njegov obup se kaže v iskanju različnih omam in navideznih pribežališč, kot sta na primer spolnost in alkohol, pa tudi v gojenju iluzij, v samomučenju in nasilju nad seboj, ki lahko privede tudi do samomora. Na drugi strani se siromakovo neizpolnljivo hrepenenje po človeka vrednem življenju preveša v zavist, maščevalnost in nekakšno samoobrambo, ki lahko povzroči zločin »brez krivde«. Revni človek sam sebe prepriča, da bo z umorom »nepotrebnege«, nemoralnega bogataša rešil življenje plemenitejšega, a siromašnega človeka. Kljub priznanju siromakove krivde pa Cankar do reveža, ki stori zločin, ohranja sočutje ter nasprotno ostro obsoja krivično človeško družbo, ki v njem ubija duha.

Cankarjev motiv zločina brez krivde po svoji ideji in psihološki obravnavi spominja na obravnavo zločina in kazni pri Fjodorju Mihajloviču Dostojevskem. Podobnosti med avtorjema se kažejo v odnosu do družbe, v poudarjanju človekove duševnosti in zanemarjanju opisovanja stvarnosti, v slikanju človekovih abnormalnih duševnih stanj, v katera ga privedejo občutja bivanjske brezizhodnosti, v obravnavanju razmerja med krščanstvom in ateizmom, moralnimi normami in amoralnostjo, dobrim in zlim ter v obravnavi problemov nihilizma, kar je v 20. stoletju poudarjal zlasti eksistencializem.

Primerjava med tovrstnimi deli Ivana Cankarja in F. M. Dostojevskega razkriva še druga pomembna stičišča med avtorjema. Podoben je notranji monolog glavnega junaka, v katerem pisatelja psihološko poglobljeno opisujeta duševno dogajanje v zločincu, avtorjema pa je skupna tudi kombinacija prvin sentimentalne in kriminalne zvrsti pripovedništva, pri čemer potek zgodbe spremljajo značilna napetost in

¹⁰Prim. Dostojevski 1997: 348.

dramatični preobrati. Pri obeh so glavne osebe antijunaki, nesvobodne osebnosti, ki nastopajo kot igračke notranjih in zunanjih sil. Avtorja z njimi rušita in presegata realistične pripovedne modele, vzete iz življenja ljudi v najrevnejših okoljih, in jih spreminjata v simbolne prispodobe za krivično družbo. Do siromašnega človeka, ki stori zločin zaradi prehude notranje stiske, oba gojita sočutje in izražata misel, da ta siromak nikoli ne more postati hladnokrvni zločinec, ker je bitje vesti.

Na splošno pa dela Cankarja in Dostojevskega z motivom zločina, ki ga zagrešijo siromaki v neznosni življenjski stiski, bolj kot sam brezumni dogodek poudarjajo svetovnonazorska, moralna in religiozna vprašanja, s katerimi se mora v vseh krajih in časih spopadati človek na robu družbe.

Literatura

- BERNIK, France, 1967: Spremna beseda. V: Ivan Cankar, *Zbrano delo* 1. Ur. A. Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1967: *Zbrano delo* 1. Ur. A. Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1970a: *Zbrano delo* 7. Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1970b: *Zbrano delo* 9. Ur. A. Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1970c: *Zbrano delo* 26. Ur. J. Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1973a: *Zbrano delo* 13. Ur. F. Bernik. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1973b: *Zbrano delo* 18. Ur. J. Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1974: *Zbrano delo* 17. Ur. A. Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Zbrano delo* 29. Ur. J. Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1976: *Zbrano delo* 25. Ur. A. Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Izidor, 1920: *Obiski*. Ljubljana: Nova založba.
- DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič, 1968: *Bratje Karamazovi*. Prev. V. Levstik. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič, 1995: *Zapiski iz podtalja*. Prev. J. Moder. Ljubljana: Karantanija.
- DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič, 1997: *Zločin in kazen*. Prev. M. Poljanec. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KOCIJAN, Gregor, 1996: *Kratka Pripovedna proza v obdobju moderne: literarnozgodovinska študija*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- KOCIJAN, Gregor, 1997: *Cankarjeva kratka pripovedna proza*. Ljubljana: DZS.
- KOS, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KREFT, Bratko, 1969: Cankar in ruska književnost. *Slavistična revija* 1. 69–98.
- PIRJEVEC, Dušan, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PIRJEVEC, Dušan, 1976: *Bratje Karamazovi in vprašanja o Bogu*. V: F. M. Dostojevski: *Bratje Karamazovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SKAZA, Aleksander, 1995: *Zapiski iz podtalja in »podtalje«* F. M. Dostojevskega. V: F. M. Dostojevski: *Zapiski iz podtalja*. Prev. J. Moder. Ljubljana: Karantanija. 147–198.
- VIRK, Tomo, 1997: *Zločin je kazen*. V: F. M. Dostojevski: *Zločin in kazen*. Prev. M. Poljanec. Ljubljana: Mladinska knjiga.

